

EMA JA ISA RAHVAKEELSED NIMETUSED

VILJA OJA

Annotatsioon. Artikkel käsitleb peamiselt eesti murdesõnu, mida XX sajandil kasutati *ema* ja *isa* sünonüümidega pereringis ning sugulaste ja kogukonna omavahelises suhtluses. Vanu *ema* kutsumise nimetusi *nänn* ja *nann*, *eit* ja *äidi*, *äide* jms ning *isa* kutsumise nimetusi *tätä*, *ätt* ja *att*, mis olid eelistatud üsna kindlatel murdealadel, hakati XX sajandi 1. poolel asendama uuematega. Üsna laialt oli levinud emanimetus *memm* ja isanimetus *taat*. Kohati kasutati lastekeelseid sõnu *tata*, *tätä* 'isa' ja valdavalt Saaremaal sõna *emm* 'ema'. Saksa laene *mamma* ja *papa* ning *mammi* ja *papi* peeti umbes XX sajandi keskpaigani paljudes kohtades uueks ja peenutsevaks. Täendusmuutused, kus *ema*- ja isanimetustest said vanavanemaid ning üldisemalt perenaist või -meest ja vana naist või meest tähistavad sõnad, on seotud uute *ema*- ja isanimetuste kasutuselevõtuga. Eesti keeles kohtame sama struktuuriga sõnu nagu paljudes indoeuroopa ja turgi keeltes: isanimetustes esinevad sageli klusiilist *p* (*b*) või *t* (*d*) ja vokaalist *a* koosnevad silbid ning emanimetustes on klusiili asemel nasaal *m* või *n*. Osa eesti sõnu on laenud, kuid kõigi päritolu pole selge. 1960-ndatel hakkas tasapisi populaarsust võitma eesti kohalik hoidjakeelne *emme* ja pisut hiljem ka *issi*. Tänapäevaks on neist kujunenud peaaegu üldkeelsed hellitusnimetused.

Võtmesõnad: lastevanemate nimetused, tähendusmuutused, laste- ja hoidjakeel, eesti murded

1. Sissejuhatus

Eesti keeles XX sajandi 1. poolel ja varem lastevanemaid tähistanud sõnu on käsitlenud Albert (Andrus) Saareste (1924) ning koos teiste soome-ugri keelte sugulussõnadega Ruben Erik Nirvi (1952) ja Eduard Vääri (2013, käsikiri 1953). XX sajandi lõpukümnenditel kerkis teema Euroopa keelte atlase (ALE) koostamisel uuesti päevakorrale. Atlase küsitluskava järgi tuli murdekeelseid vanemate ja vanavanemate nimetusi koguda kahes jaos: 1) ametlikud ehk nn formaalsed: 'isa' (ALE küsimus 455), 'ema' (457), 'vanaisa' (465), 'vanaema' (467), ja 2) mitteametlikud ehk kutsumisnimetused: 'isa' (456), 'ema' (458), 'vanaisa' (466), 'vanaema' (468) (ALE

1976: 78–81). Eesti materjali esitades kaasati murdearhiivis (EMSUKA) leiduvad nimetused, mistõttu vastustes kajastuvad ka XX sajandi 1. poole talletatud sõnad. Euroopa keelte atlasid ilmusid artiklid ja kaardid isa, vanaisa ja vanaema ametlike nimetuste kohta (ALE 2014; Brietz 2014). Sugulussõnu on kaardistatud ja kommenteeritud ka läänemeresoome keelettatlas (ALFE), kus ema ja isa tähistavaid eesti sõnu esindavad samuti murdealati levinud ametlikud üldnimetused, kuid isanimetuste kaardile on lisatud ka kutsumisnimetusi. Soome-ugri keelte sugulussõnade päritolu kohta on ilmunud Huno Rätsepa ülevaatlik artikkel ajakirjas Oma Keel (Rätsep 2009).

Kõigil eesti murdealadel on kasutatud kirjakeelsetega sarnaseid sõnu *ema* ja *isa* või kohalikke häälikuvariante, nagu *emä* ja *isä*, Lei *jema*, Kra *jemä*, Võn V *imä* ning eL *esä*, *esä*, Lei Lut Kra (*j*)*esa*, *jesä*, *jesä* või *jesä* (täpsemalt vt EMS I: 722 jj, 819, 1059–1060). Saareste, nagu ka hilisemate uurijate järelduste kohaselt on soome-ugri taustaga sõnade *ema* ja *isa* variandid esialgu olnud stiili poolest kõige neutraalsemad lastevanemate nimetused (Saareste 1924: 120, 123). Nende kõrval olid käibel teised sõnad, mida eelistati suhtlemisel pere ja sugulaste ringis või mingis muus kogukonnas, kuid sageli on neidki kasutatud mingil murdealal põhiliste üldnimetustena. Osa selliseid sõnu on jõudnud keelettatlastesse kui ametlikud murdenimetused, teine osa mitte (ALE 2014; ALFE)¹. Sõnu *isa* ja *ema* on seni avaldatud uurimustes ammendavalt analüüsitud, mistõttu alljärgnevalt neile otseselt tähelepanu ei pöörata. Ehkki ülalmainitud kolmes uurimuses on käsitletud ka enamikku murdelistest kutsumisnimetustest, näitab hiljem lisandunud materjal selles vallas toimunud muutusi. Seetõttu tutvustatakse lühidalt nende varasemat esinemust, lisades uuemat teavet. Murdekeelsetes kirjetes järgitakse „Eesti murrete sõnaraamatu“ transkriptsiooni ning murdealade ja murrakute lühendeid (vt EMS I: 29–32). Mõnikord on murdenäitele lisatud kogumise aasta.

2. Emanimetused

Mõlemas atlas (ALE ja ALFE) on esitatud ema neutraalse üldnimetuse eesti murretest sõnad *ema* (*emä*, *imä* jt variandid) ja *nann* (*nänn*) (vt ALFE: 227–231). ALFE-s on ema üldnimetusena registreeritud *ema*

¹ Sõnade levikukaardid siinses artiklis ei piirdu ALE ja ALFE kaardistuspunktidega, vaid esitavad kogu teadaoleva murdematerjali tähendustes 'isa' ja 'ema'.

(+ variandid) kõigis kaardistuspunktides ja *nann* g *nanne* Risti murrakus ning *nänn* g *nänni* ~ *nänne* Muhu murrakus. Tegelikult on sõna *nänn* murretes tunduvalt laiemalt levinud (VMS: 122; Pajusalu 2010: 332–333). Eesti murdesõnavara kogu andmeil on ema kutsutud *nänn* või *nähñ* g *nänna* (*nähñä*), *nänne* (*nähñne*), *nänni* (*nähñni*) Mulgi murdes ja selle naabruses nii Põhja-Viljandimaal ja Pärnumaal Saarde murrakus kui ka Tartu ja Võru murde lääneosas ning lisaks Läänemaa lõunaosas ja saartel Muhu, Põide ja Emmaste murrakus. Variant *nenn* g *nenne* oli emanimetus idamurdes ja *nenne* vadjä keeles (kaart 1; EMSUKA; VKS: 802). Sama sõnaga on nimetatud vanaema, muid sugulasi või vana naist, kuid neid tähendusi pole juuresoleval levikukaardil arvesse võetud. Eesti keeles ja teistes läänemeresoome keeltes on *nänn* jms tähistanud ühtlasi mõistet 'emarind, nisa', mida peetaksegi algupäraseks (Saareste 1924: 122–123; Nirvi 1952: 119; SSA 2: 252; EES: 328; Vääri 2013: 52). Teiselt poolt esineb samasugune emanimetus rootsi murretes, sh eestirootsi murdes *nann* pl *nannar*, soomerootsi Nylandi murdes ja Åbolandi murrakutes (Karleby, Hitis) *nanna* või *nännå* ning soome murretes: Ida-Soome lõunarannikul ja saartel *nanna*, *nannakka* ning Häme murdes *nenna* (Ariste 1933: 81; Danell 1951: 287; ALFE: 227, 230; OFSF 4: 513, 592). Seetõttu on eesti ja soome sõna (eriti tähenduse 'ema') puhul oletatud laenulisust või vähemalt rootsi mõju (Nirvi 1952: 118; SKES: 365; SSA 2: 204). Saareste arvates (1924: 122–123) on ees- ja tagavokaalne tüvi erineva päritoluga – *nänn* on vana läänemeresoome sõna ja *nann* hilisem eestirootsi laen, kuid XX sajandi algul on mõlemaid tarvitatud lastekeeles afektiivse emanimetusena.

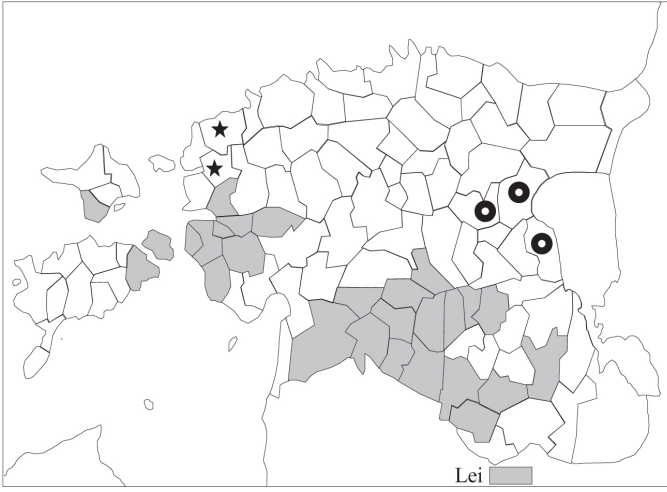
Neutraalsele üldnimetusele *ema* kõige lähemaks pidas Saareste (1924: 123) hellitava alatooniga sõna *eit*. Atlaste materjalis liigitati *eit* eesti keeles kutsumisnimetuseks. Tähenduses 'ema' on *eit* g *eide*, *eede*, *eède* murdesõnavara kogus registreeritud peamiselt põhjääesti murde läänepoolse osa murrakutest ning *ä-* (*a-*) algulised variandid Võru murdest: Plv *äit*, VLä *äide*, *äidi*, VId *ääde*, Kra *aade* g *aadõ* (EMS I: 44, 636–637; EMSUKA; Pajusalu 2010: 330–331). Võrumurdelisel sõnal oli samuti hellitav nüanss, nt Har (1939) *tuu äide nimi oll õks kallip viil ku imä nimi*. Võru murdes on nõnda nimetatud ka vanaema (vt osa 5). Eesti sõnad pärinevad samast germaani tüvest nagu soome *äiti* g *äidin*, vrd gooti *aiPei*, küsks *eide* 'ema' (Saareste 1924: 121; Nirvi 1952: 113; SSA 3: 495; EES: 60; Vääri 2013: 49). Sõnu *eit*, *äidi*, *ääde* ning *nann*, *nänn*, *nenne* analüüsinud, kinnitab Karl Pajusalu (2010), et need kuuluvad läänemeresoome vanasse sõnavarakihiti,

reastades vokaalialgulised sõnad kõige varasemateks emanimetusteks ning *n*-algulised neist järgmiseks.

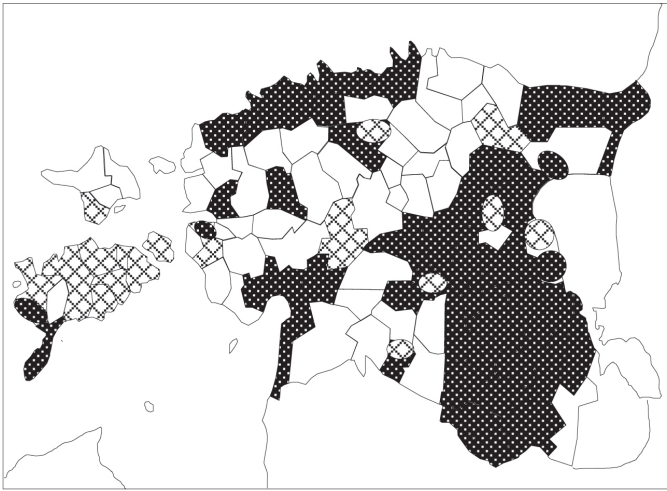
Emanimetust *emm* g *emme* on rohkesti tarvitatud Saaremaal, vähem Muhus ja Emmastes, seevastu Mandri-Eesti murrakutest on üksikteateid, mõnele on lisatud märkus „harva“ või „naljatamisi“ (kaart 2; EMS I: 737; EMSUKA). Seda peetakse sõnast *ema* mugandatud lastekeelseks variandiks (Saareste 1924: 123; Vääri 2013: 52). Nimetavalise *emme* kohta on murdearhiivis üksikud teated Saaremaalt, Emmastest ja kolmest keskmurde murrakust, osa neist suhteliselt hilised (registreeritud 1968. ja 1978. aastal). Keskmurdest kirja pandud näited illustreerivad ilmselgelt lapsele suunatud täiskasvanukõnet ehk hoidjakeelt (vt osa 6).

Ema on nimetatud *memmeks* peamiselt Mandri-Eesti murretes, kõige rohkem Tartumaal ja selle naabruses (kaart 2). Sõna *memm* g *memme* on eesti keeles alamsaksa laen < asks *memm(e)* lstk 'ema' (Ariste 1937: 136; Ariste 2010: 205; EES: 280). Uuem nimetus *mamma* (R `mamma) esineb hajalevikuga üle Eesti (kaart 5; EMS V: 936). Seda on peetud eesti keeles rootsi või saksa laenuks (Saareste 1924: 123; Rätsep 2009: 31; EES: 274). Leviku põhjal võib oletada pigem saksa päritolu, ent ei saa välistada ka mitmepoolset laenamist. Kõrvuti nimetusega *mamma* esineb *i*-lõpuline variant *mammi*. Vormiliselt võiks see olla deminutiivne tuletis eelmisest, kuid keelenäidete põhjal on tegemist võrdväärsete sünonüümidega. Sõnu *mamma* ja *mammi* on üldiselt peetud peenutsevaks ehk saksikuks, nt Trm *peenemad rahvas`dikavad mammi*; Pal *ema oli arilik nimi, mamma oli peenem* (EMS V: 936). Mõlemat nimetust kasutati XX sajandi algupoolel enam noorte seas, linnakeskkonnas, haritud peredes ja härrasrahva teenijate poolt (Saareste 1924: 123; EMSUKA). Samasugune positsioon oli paljudes soome murretes rootsi keelest laenatud emanimetusel *mamma* ning selle variantidel *mammi*, *mammo* jt (ALFE: 230; SMSA). Soome, karjala, vepsa, isuri ja vadja murretest on *mamma* jms levik kuvatud ALFE kaardil, kust eesti vastete levik jäi kahjuks nimetuste ametlikeks ja mitteametlikeks liigitamise tagajärjel välja (ALFE: 227). Võrreldes sõnade *mamma* ja *memm* kasutust, torkab silma tähenduslik erinevus, nimelt sõna *memm* ei peeta tavaliselt peenutsevaks ning seda on rohkem kasutatud hellitusnimena.

Eelmistega ühisest algtüvest on lähtunud venekeelne emanimetus *māma* (мама), millest on laenatud Ida-Võru murdesõna *maama* 'ema' (EEW: 1471; Must 2000: 188; EMS V: 837). Idapoolsetes läänemeresoome

■ *nänn* ★ *nann* ● *nenn*
Kaart 1. Emanimetused *nänn*, *nann* ja *nenn*

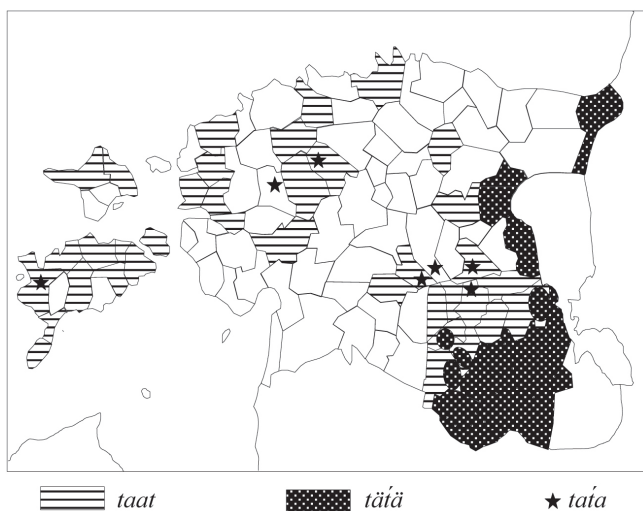

▨ *emm* ■ *memm*
Kaart 2. Emanimetusi eesti murretes

keeltes näivad analoogilised vene laenud (isuri, vadja *māma*, vepsa *mam*, *mamō*, karjala *moamo*, *muamo* jt) vähemalt kohati olevat üsna vanad, sest neid kohtab isegi rahvalauludes *ema* sünonüümina (Nirvi 1952: 120–121). Eesti õigekeelsussõnaraamatus esinevad emanimetusena *mamma* ning sellest moodustatud argikeelne *mamps* (ÕS 2013: 521). Muudest laenimetest võiks veel mainida Risti murrakus *ema* tähistanud sõna *moor* (< rts *mor* 'ema', erts 'ema, naine, abikaasa') ja mitmel murdealal kasutatud sõna *mutter* < sks *Mutter* 'ema' või *mutt*, *muti* < sks *Mutti* 'emake, memm' (Ariste 1933: 79–80; EES: 284, 290). Sõnu *moor*, *mutt* (*muti*) ja *mutter* tarvitatakse murretes laiemalt peamiselt tähenduses '(vanem) naine, eit; abikaasa' (EMS VI: 125, 234, 235).

3. Isanimetused

Üldnimetuse *isa* peamised sünonüümid eesti murretes on *ätt* või *att*, *taat*, *tata*, *tätä* ja *papa*. Enim on tarvitatud nimetust *taat* (-*t*; -*ae*-, -*ua*-), g *taadi* (eL ka *taade*) (kaart 3).

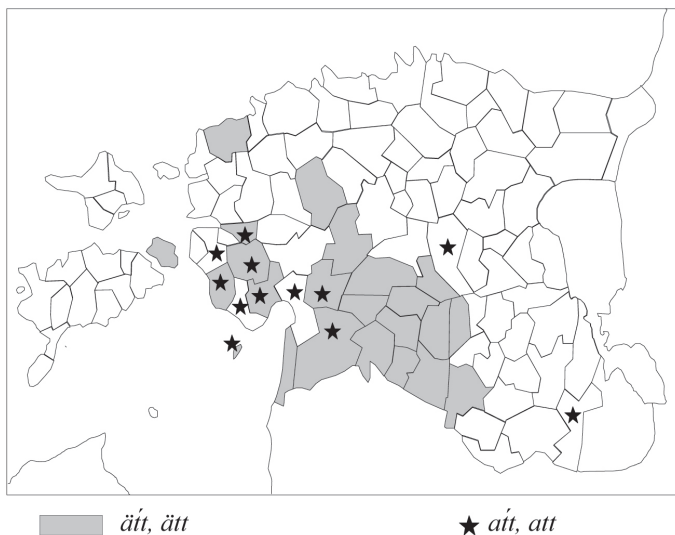

Kaart 3. Isanimetused *taat*, *tätä* ja *tata*

Selle vasted teistes läänemeresoome keeltes on eri tüvevokaalidega: isuri, vadja ja vepsa keeles -*a*, karjala ja soome murretes -*a* või -*o*, liivi keeles ja mõnes soome murdes -*i*, ning neid on käsitletud ka läänemeresoome

keeleatlases ametlike isanimetuste artiklis (ALFE: 191–192). Eesti murrest on registreeritud lastekeelseid *a*-tüvelisi variante, nagu Vai `taata, Khn Muh taeda, Khk Jaa Pöi taida, ning laiemal alal levinud *täta* või *täta* (EMSUKA). Sõna *taata* ja selle variantide aluseks on üldiselt peetud lastekeelset läänemeresoome omatüve, ent osa neist on tõenäoliselt vene laenud, vrd vn *tata*, *tjatja* (SSA 3: 249–250; ALFE: 194; EES: 506). Euroopa keeltes on *ta-* või *te-*tüvega isanimetused laialt levinud, sh meie naabritel balti ja slaavi keeltes (ALE 2014: kaart 85; Brietz 2014: 127–128).

Nimetusega *ätt* (Mih *att*) g *äti*, *ati* on kutsutud isa peamiselt läänemurde alal (kaart 4). Eesvokaalne *ätt* (g *äti*, M *äti*) või *ätt* g *äte* oli tavaline Viljandimaal ja selle naabruses, kuid esines paiguti ka lääne pool. Kohalike jaoks on siin selge vahe, nagu ütles üks Saarde keelejuht: *taga Pärnu oli ätt, siin on ätt*. Teine Saarde elanik seletab, et *ätt ja papa ja taat, egas vallas oli esi`moodu*.

Kaart 4. Isanimetused *ätt* ja *att*

Sõnu *att* ja *ätt* on käsitatud lastekeelel põhinevate häälikuvariantidena, kuid on viidatud ka sarnase tüvega nimetustele mordva, ungari, saksa jt keeltes (SSA 1: 88; SSA 3: 499–500; ALFE: 191–194; Rätsep 2009: 31). Saareste arvates (1924: 121–122) võiksid need pärineda algläänemeresoome või isegi varasemast ühissõnavarast, vrd ka isuri *ätti*, vadja *ätä* ning soome

Tütarsaare *ätti, ättä* (ALFE: 193). Teiselt poolt võib eesti sõna olla varane saksa laen, vrd küsks *atta*, murretes ka *ätte* 'isa' ja sks *Att(e)*, deminutiiv *Ätti* 'isa, vanaisa' (Lehmann 1986: 46; Kluge 2002: 69). Euroopa keelte atlase järgi on *at*-algulised isa- ja vanaisanimetused väga tavalised slaavi ja turgi keelte murretes ning lapi keeltes, mujal harvem (ALE 2014: kaart 85; Brietz 2014: 126–127, 154; Räsänen 1969: 31). See ei peegelda muidugi sõna tegelikku kasutust, kuna ALE vahendab ainult ametlikke murdenimetusi (ALE 1976: küsimused 455, 465).

Tõenäoliselt saksa keelest laenatud isanimetus *papa* (vrd sks kõnek *Papa*) on eesti murretes eelmistest uuem (kaart 2; EES: 352). Enamasti on see, nagu ka *mamma*, olnud eestlastele pikka aega rohkem saksik ja linnarahva sõna. Nt Jõh *Nied kõik on `albid, üks kord `mõisa `kaevust vett saand, siis on pappa ja `mamma*; Ris (1924) *antvärgid ütlevad isa asemel pappa*. Selle soomekeelne vaste *pappa* (< rts *pappa*) on samuti suhteliselt hiline moesõna (ALFE: 175; SMSA). Läänemeresoome isanimetuste kaardile on soome ja eesti *papa* levik märgitud vaid atlase kaardistuspunktides (ALFE: 191)². Eesti keeles tarvitatakse sõna *papa* isanimetusena tänini ning sellele on lisandunud argikeelne *paps* (ÕS 2013: 645).

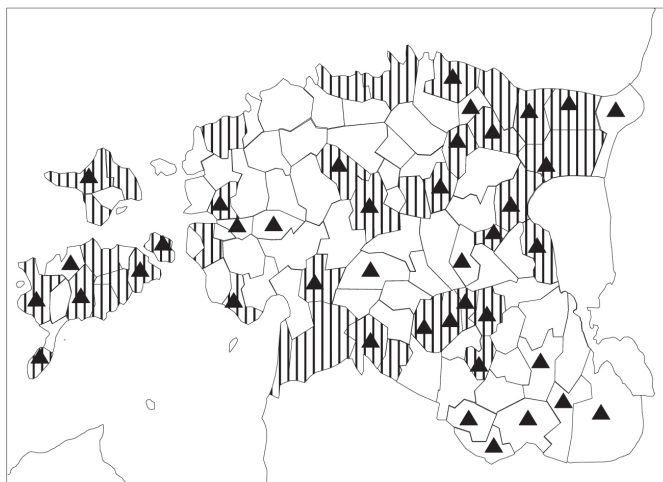
4. Rindühendid tähenduses 'vanemad'

Mõlemast lapsevanemast rääkides on üldnimetuse *vanemad* vms asemel sageli kasutatud isa- ja emanimetust koos, nt Kaa *Teab kesse isa-ema laps see veib olla*; Ran *esäst emäst es pia nemä lugu*; Vas *imä ni esä `lätsi `tjüühhi*. Murdekeeles esineb sõnapaar tihti osastava käände vormis, nt Krk *esät emät `kolkside linu*. Sõnapaar *memm ja taat* oli selles tähenduses üldlevinud Tartu murdes, aga teateid leidub ka mujalt, nt SaLä LNg KJn Vil jm. Saaremaale oli omane *emm ning taet* (Jaa *toet*), mis oli levinud kohati ka läänemurdes, nt Vän *taati `emme*. Põhja-Eestis ning mõnikord Tartu murdes on isa-ema kohta öeldud *eit ja taat*, kuid sagedamini märgib see vanemaealist abielupaari. Võru murdes on vanemaid kutsutud *äide-tätä*, nt

² Et ALFE kaart pidi kajastama ametlikke murdenimetusi, esitati selle jaoks eesti keelest *isa* ja *esä* variandid. Muud nimetused (*papa, att, ätt, taat* jt) liigitati kutsu-
misnimetusteks. Kaardi autor Seppo Suhonen otsustas kuvada mõnes läänemere-
soome keeles olevate sõnade leviku kõigi asjaomaste keelte kaardistuspunktides,
lisades eesti murdevasted sõnaraamatutest (Wiedemann 1973: 767; EKMS 1: 653;
VMS: 174).

Hargla äide-tätä `saaja `aigu `ema-isa pulma ajal'. 1947. aastal on sellist sõnapaari kasutatud vaid kutsumisnimetusena, nt Har ku `hõiksi, siss `ühti äide ja tätä, muidu imä-esä. Kihnu murrakus kutsuti vanemaid eit ja ätt, Mulgi murdes ja selle naabruses oli veel XX sajandi algul tüüpiline nänn ja ätt (ätti `nänni, `nänni ätti, ätte `nänne). Nt 1950. aastal ütles Viljandi keelejuht: *sij õikab oma emät memmess, isät taadiss, viiekümne aasta ijst õegati ätti-`nänni* (EMSUKA).

Omaette paarid moodustavad hilisemad laenud *mamma* ja *papa* (*papa-mamma*) ning *mammi* ja *papi* (*papi-mammi*), mida umbes XX sajandi keskpaigani on peetud pigem uueks ja peenutsevaks. Nt Lüg `pienemalt `ütlevad `mammi ja pappi; Khk *papa ning mamma on sakstel, `meitel on taet ning emm*; (1939) *nüid papa ning mamma, [varem] taet ning emm*; Nõo (1957) *vanast üteldi taat ja memm, peenembä inimese `ütlivä papa ja mamma*. Samas on Põide keelejuht 1950. aastal väitnud, et *esiti `üiti papa ja mamma, nüüd on isa ja ema* (EMSUKA). Murdeainese põhjal ei ole emanimetus *mamma* ja isanimetus *papa* siiski võrdselt ja täiesti samal alal levinud (vt kaart 5). Uusim õigekeelsussõnaraamat esitab *papad-mammad* stiilmärgendita ning selle kõrval argikeelsed *paps ja mamps* (ÕS 2013: 521, 645). Suhteliselt uue rindühendi moodustavad hoidjakeelsed *emme-issi* (*issi-emme*), *emmed-issid* (*issid-emmed*).

||||| *papa*

▲ *mamma*

Kaart 5. *Papa* ja *mamma* eesti murretes

Vanemate nimetamine rindühendiga on olnud rahvakeeles väga tavaline. Ühenditest selgub, milliseid nimetusi on korraga kasutatud. Rindühend muutus koos uue põlvkonna kutsumisnimetustega, nt Hargla (1945) *nika`kutse mi äide ja tätä nikagu`surma`lätsi, egas mi nuid iss kutsu mamma vai papa*. Murdekeelne sõnapaar oli nii tüüpiline, et selle järgi võis määrata kõneleja kodukanti. Nt Nõo keelejuht selgitas, et *mulgi .. ütlevä nänn ja ätt, aga meie`ütleme memm ja taat*. Peres, kus vanemad olid pärit eri murdealadelt, esines kahesugust kõnepruuki, nt Kambja keelejuht, kelle isa oli mulk, tarvitas nii sõnapaari *eit ja taat* kui ka *nänn ja ätt*. Ülaltoodud rindühenditest erinevaid kombinatsioone on kirja pandud vähe, üksikuid näiteid leidub sõnapaaride *ema ja taat* (Kuu), *nänn ja taat* (Muh (*taet*), Hel), *nenn ja tätä* (I), *memm ja ätt* (Tor), *emm ning papa* (Khk) kohta. Tavapärasest hälbiv nimetus võib kajastada nii individuaalseid iseärasusi (nt mujalt tulnud pereliige, naabrite mõju jm) kui ka ühe kutsumisnimetuse muutust.

5. Täendusmuutused

Sageli kutsutakse ema ja isa ka pärast nende jõudmist vanavanema staatusesse endise nimetusega, nt Jõh *Mõnel oo vanaema memm* [harilikult 'ema']. Kahe põlvkonna isikute sama nimetust on vajaduse korral täpsustatud omadussõnaga, nt Mih *kui kaks atti elas, siiss`üeti vana ätt ja noor ätt* (EMS I: 490); VII (1950) *noor taet ja vana taet*, või on kasutatud vanavanemaid tähistavaid liitsõnu täiendosisega *vana-*, *ell-* jt (vt nt Vääri 2013: 72–73, 83–84; ALE 2014: kaardid 86, 87; Brietz 2014: 157, 160–161, 178–179, 181). Enamikus murdeomastes ema ja isa kutsumise nimetustes on praeguseks toimunud tähendusnihe. Ema või isa märkiv tähendus on tasapisi taandunud või kadunud ning neist sõnadest on saanud vastavalt vanaema- või vanaisanimetus, aga laiemalt ka (harilikult vanemaealist) naist või meest tähistav sõna.

Ema hellitusnime *eit* teatakse tänapäeval rahvaluulest, kuid tavakõnes öeldakse *eit* harilikult vana naise või (vanemaealise) abikaasa, harva ka vanaema kohta (EKSS 1: 280–281; EMS I: 636–637). Võru murdes esineb samast tüvest pärit ema hellitusnimi (*äidi, äide, ääde*) hiljem tähenduses 'vanaema' ja 'vana naine'. Endised emanimetused *nänn, nann* ja *moor* tähistasid XX sajandil ka mõisteid '(vana)vanaema', '(vanemaealine) abikaasa' ja 'vana naine, eit'. Varasem isanimetus *ätt* või *att* tähistas juba

XX sajandi keskpaiku murdekeeles peamiselt vanaisa ja vana meest, nt Tor (1961) *vanast`üüiti vanaisa ikki ätese*; Hää (1937) *vanad mehed kõik oo ätid*. Tänapäeva kirjakeeles märgib *ätt* väga vana meest (ÕS 2013: 1109). Nimetus *taat*, mis varem oli küllalt tuntud nii isa ja vanaisa kui ka vana mehe nimetusena (nt VNg *taat oli isaisa ehk emaisa*; Lüg (1932) *lapsidelle on isaisä`taadist*), märgib nüüd põhiliselt vana meest, paiguti ka vanaisa. Sõna on murretes üldlevinud (VMS: 474), kuid isanimetusena pole kõikjal tarvitatud (kaart 4; EMSUKA).

Kirjakeeleski hästi tuntud *memm* ja saarte murdes emanimetusena juurdunud *emm* esinevad sageli tähenduses 'vanaema, (vanem) naine, abikaasa, perenaine', nt VMr *vanaemale`üeldakse memm*; Mar *mes ead paksud naeste`rahvad oo, need oo memmed*; Ran *kelläme memm`õlli edevä`suuga*; Khk *koes vanad emmed koos, sääl oo ikka palju juttu*; Kaa *Me oleme eese emmega juba ligi viiskümmend aastat paaris olnd*; Muh *kellel es ole last, see`üüiti emmeks* (EMS I: 737–738). Uuemaid laensõnu *mamma*, *mammi* ja *papa*, *papi* on murretes tarvitatud paralleelselt vastavalt tähendustes 'ema' või 'isa', 'vanaema' või 'vanaisa' ja 'abikaasa; vanem naine või mees; perenaine või peremees' (EMS V: 936; EMSUKA). Tänapäeva kirjakeeles esineb *mammi* peamiselt tähenduses 'mutike, eideke', aga *mamma* on säilinud ka emanimetusena ning *papa* ja *papi* isanimetusena (ÕS 2013: 521, 645).

Lastevanemate nimetuste ülekandumist vanavanematele on põhjendatud peresiseste muutustega põlvkondade vahetumisel: kui täiskasvanud pereliikmed kutsuvad oma ema ja isa edasi endiste nimetustega (nt *ema* ja *isa* või *memm* ja *taat*), siis laste jaoks on need vanaema ja vanaisa kutsumise nimetused. Tegelikuses on lugu komplitseeritum. Kutsumisnimetuste valikut mõjutavad mitmesugused tegurid, nagu kohalikud traditsioonid, noorte vanemate päritolu (endine kodumurrak), kas mitu põlvkonda elab koos või elavad vanavanemad omaette, mitu vanavanemat lastel on, kui ema ja isa õdedel-vendadel on lapsed, kuidas need vanavanemaid kutsuvad jm (vt ka Neetar 1997). Murdematerjali analüüs näitab, et endine isa- või emanimetus hakkas vanavanemat tähistama seejärel, kui noorema põlvkonna lapsevanema nimetus muutus. Kahe põlvkonna vanemate erineva nimetuse puhul polnud enam vaja kasutada liitsõnu täiendosisega *vana-* vms, nt IisR (1977) *kui oma isa`kutsuti pappast, siis suurisa oli isa*; Nõo *kos papa ja mamma`õlli, sääl üteldi vanaesäd esäss ja vanaemäd emäss* (EMS V: 936). Pajusalu (1996: 121) andmetel nimetati

1990-ndatel ema hoidjakeeles *emme, emps, empsu*, ning vanaema kutsuti *mamma* ja *memme*. Samasugust tendentsi on täheldatud soomekeelsete kutsumisnimetuste vaheldumises (Nirvi 1952: 131–132). Eesti noorema põlvkonna massilisel kirjakeelele üleminekul (eriti XX sajandi 2. poolel) loobuti murdelistest isa- ja emanimetustest, misjärel need jäid tavaliselt vanema põlvkonna kutsumise nimetusteks. Kui lastel oli mitu ühest soost vanavanemat, varieerusid nimetused mitmeti, nt Har *imäimä oll unuäidi ja esäimä oll vanaimä*; minu Lõuna-Tartumaa vanaemadest oli üks *mamma* ja teine *mamm*i, ainukest vanaisa nimetasime aga *vanaisaks*.

6. Laste- ja hoidjakeel kutsumisnimetuste allikana

Väikesed lapsed jälgendavad kuulnud, hääldades algul üksikuid silpe ning moodustavad neist seejärel reduplikatsiooni teel pikemaid sõnu. Euroopa keelte murretes esinevaid lastevanemate nimetusi võrreldes on tõdetud, et väga ulatuslikult esinevad neis konsonandid *p, b, t, d, m, n*, moodustades vokaaliga *a* silpe *pa-, ba-, ta-, ma-, na-* ja *ap-, ab-, at-, am-, an-* (nt Brietz 2014: 111–112). Indoeuroopa keeltes prevaleerivad meessugulaste kutsumise nimetustes klusiilidega silbid ja naissugulaste nimetustes nasaa- lidega silbid, ehkki leidub ka vastupidiseid näiteid (Buck 1949: 93–94). Ema, vanaema või mõnda muud naissugulast tähistavad paljudes keeltes sõnad, mis arvatakse põhinevat lastekeelsel silbil *ma-* või *na-*, sh näiteks sanskriti *nanā* ja ladina *mamma* 'ema' (kreeka *μάμια, μάμη, μαιμία* 'ema, vanaema' ja *vávva* 'tädi') (Pokorny I: 694; Brietz 2014: 166–168). Paljud meessugulasi (isa, vanaisa, onu jt) ning vana meest märkivad sõnad koosnevad silbi *pa-* või *ta-* reduplikatsioonist, vrd nt sanskriti *tāta, tata*, kreeka *πάππα* ja *τάτα, τέττα*, ladina *pāpa* ja *tata* (Pokorny I: 789, 1056; Brietz 2014: 118–121, 127–130). Indoeuroopa lastekeelne **atta* arvatakse olevat lähtekujuks vanadele isanimetustele, nagu kreeka *ἄττα*, ladina ja gooti *atta*, algslaavi *отъць* (Pokorny I: 71; Brietz 2014: 117).

Samasuguse konstruktsiooniga vanemanimetusi leidub eesti keeles ja teistes läänemeresoome keeltes. Osal neist, nagu *papa, mamma, maama, memm, nann*, on tuvastatud laenuline päritolu (siia võiks ehk lisada *tata/tätä* ja *att/ätt*), mõnes sõnas, nagu *nänn*, on oletatud läänemeresoome või varasemat sugulaskeelte omatüve. Paljude teiste Euroopa keelte sarnaste murdesõnade puhul ei ole samuti tõestatud omavahelisi laenusuhteid, vaid viidatakse võimalusele, et need on tekkinud kohaliku lastekeele alusel.

Lastekeelsetel hääliitsustel baseeruvad isa, ema jt sugulaste kutsumise nimetused võivad loomulikult olla tekkinud üksteisest sõltumatult maailma eri paikades, ent ikkagi jääb õhku küsimus, miks lapsed on eelistanud ema nimetamisel nasaalidega ja isa nimetamisel klusiilidega silpe.

Eesti lastekeeles on esmalt rohkem selliseid ühesilbilisi sõnu, mille muutevormides on lühikese geminaadiga kahesilbiline kuju, kusjuures eelistatakse trohheilist kõnetakti (Pajusalu 2001: 83; Argus 2008: 30 jj). Niisugused on ka nt *emm*, *memm*, *nänn*, *nann*, *nenn*, *ätt*, *att*. Lastekeel pole aga valdavalt laste looming, vaid tekkinud suures osas vanemate, hooldajate ja ümbruskonna kõnepruugis (vt nt Mägiste 1924: 3). Eesti lapsele suunatud kõnet ehk hoidjakeelt³ iseloomustab samuti trohheililine kõnetakt, sageli pikendatakse konsonante ja eelistatakse lühikese geminaadiga kahesilbilisi sõnu (Kõrgesaar 2009: 34). Hoidjakeelest tingitud erijoonte, sh murdeerinevuste ja keelekontaktide mõjule eesti laste sõnavaras on osutanud ka Karl Pajusalu (1996: 117). Viimase poole sajandi jooksul järjest enam levinud nimetused *emme* ja *issi* on tüüpilised hoidjakeele sõnad. Sisulist ja vormilist külge silmas pidades on need liigitatud tüvemuutuslikeks deminutiivideks (Kõrgesaar 2009: 36). Murretes leiduvad vaid üksikud näited nimetuse *emme* kasutuse kohta ning levikut arvestades võib neist mõne aluseks olla murdesõna *emm g emme* (vt osa 2). Muuttüübilt kuuluvad nii *emm* kui ka *emme* tänapäeval eesti lastel kõige produktiivsemate hulka (vt Argus 2008: 37–38).

Õigekeelsussõnaraamatus esitatakse sõna *emme* esimest korda 1976. aastal (ÕS 1976) ning *issi* järgmises uues väljaandes (ÕS 1999), mõlemad märgendiga „lastekeelne“. Enda kogemustest mäletan, et 1960-ndate algupoolel tarvitati mõnes peres lastega suheldes sõna *emme*, aga nimetust *issi* ma tollal ei kuulnud, kuid 1970-ndate lõpus olid mõlemad sõnad vähemalt lasteaias käibel. Kadri Videri (1996: 130) praktilise uuringu käigus selgus, et XX sajandi lõpul olid eesti laste seas *emme* ja *issi* juba levinumad kui *ema* ja *isa*. Tänapäeva eesti kõnekeelt jälgides tundub, et *emme* ja *issi* on kujunenud üldkeelseteks moesõnadeks, mida kasutatakse laiemalt kui pelgalt suhtluses väikelastega või pereringis. Vanemaid nimetatakse sageli nõnda ka siis, kui laps (või lapsed) on keele omandanud, jõudnud kooliikka ja edaspidigi ning neid sõnu võib kuulda isegi täiskasvanute omavahelises suhtluses. Väikelastel ei ole *ema* ja *isa* keerulisem öelda kui *emme* ja *issi*, kõik need on kahesilbilise kõnetaktiga sõnad, kus vokaal ja konsonant

³ Terminite sisust täpsemalt vt nt Argus 2008: 14; Kõrgesaar, Kapanen 2015: 184.

vahelduvad⁴. Nt lõunaeesti lastekeeles on 3/5 sõnadest struktuuriga (C)VCV või (C)VCCV (Pajusalu 2001: 82–83). Miks siis tavatsetakse lapsega kõnelda moonutatud keeles? Selleks peetakse emotsionaalseid põhjusi, nimelt püüab täiskasvanu ebakorrektses keelekasutusega näida lapse sarnane, soovides seeläbi olla lapse poolt nii-öelda omaks tunnistanud (vt nt Jocić 1978: 159). Nagu märkis juba Heikki Ojansuu (1905: 54), on hoidjakeeles tekkinud sugulusnimetustel tendents kujuneda hüüd- ja meelitusnimedeks ning hiljem muutuda keele üldvaraks.

Tallinna keskkooliõpilastel olid 1989. aastal ema ja isa meelitus- või hellitusnimetustena tüdrukute hulgas levinud *emm*, *emme* ja *iss*, *issi*, aga poistel *empsu* ja *paps* (vt Loog 1991: 60–61, 64–65). Sõnad *emps*, *empsel*, *mamma*, *mammi*, *mamps*, *mam(p)sel* ja *paps*, *papi*, *papa* esinesid gümnasistide omavahelises suhtluses stiililt neutraalsena. Murretes tuntud nimetustest kasutati veel ema kohta sõnu *eit*, *memm*, *moor* ja isa kohta *taat*, *ätt*, mille puhul on mingil määral võinud mõju avaldada arhailise stiili taotlus või kõneleja murdetauust (Loog 1991: 61). Kui jutt ei olnud pereliikmetest, tarvitati neidsamu sõnu pejoratiivses tähenduses. Näiteks tütarlast nimetati *eit*, *emme*, *mammi*, *mutt* vms, väljendamaks halvustavat suhtumist, ebaseaduse naisterahva kohta öeldi *eit*, *mammi*, *memm*, *moor*, *mutt* vms (Loog 1991: 20–21, 56–57). Släng on siiski vaid teatud seltskonnas aktsepteeritud kõnepruuk, mida igas situatsioonis ei kasutata. Kõnetussõnad, millega pöörduetakse isa ja ema või ka teiste sugulaste poole, on paljudel juhtudel individuaalsed ning erinevad isegi pereti. Võõramaid inimesi kõnetatakse enamasti neutraalsete nimetustega.

7. Kokkuvõte

Eesti murretes esinevate ema kutsumise nimetuste *nänn*, *nann*, *eit*, *äidi* (jt variandid) ning isanimetuste *tätä*, *ätt* ja *att* puhul ilmnevad selged regionaalsed erinevused. Seevastu emanimetus *memm* ja isanimetus *taat* on üsna laialt levinud. Põhiliselt Saaremaale murdeomase *emm* kohta on üksiknäiteid ka teistest murretest. Suhteliselt hiliseid laene *mamma* ja *papa* on kasutatud murdekeeles tihti kõrvuti varasemate nimetustega ning kaua aega peeti neid peenutsevaks. Mõistet 'lastevanemad' väljendatakse

⁴ Nt soome murretes on isa (sm *isä*) hellitusnimetuseks *isu* ja samast tüvest lähtuvad tuletised *isuka*, *isuli*, *isuri*, *isuska*, *isykkä*, *isäkkä*; Kallivere murdest kirja pandud rahvalaulus esineb rindühend *isut* ja *emyt* 'isa ja ema' (SMS 2: 8; SMS 4: 892–893).

rahvakeeles sageli ema- ja isanimetusest koosneva rindühendiga. Eri murdealadel on kasutatud ühendeid *nänn ja ätt, eit ja taat, memm ja taat*, Saaremaal *emm ning taet*, Kihnus *eit ja ätt*. Rindühendeid *mamma-papa, papi-mammi* jms iseloomustab hajalevik suures osas eesti murretest.

XX sajandi jooksul on eesti murretes osa isa ja ema kutsumise nimetusi vahetunud, kusjuures varasemate nimetuste tähendus on muutunud. Tähendusmuutusi 'ema' > 'vanaema' ja 'isa' > 'vanaisa' võib seostada uute ema- ja isanimetuste käibelevõtuga. Samas on tasapisi toimunud tähenduse laienemine mõistetele 'majaperenaine või -peremees; abikaasa; vana naine või mees'. Laensõna võib olla juba laenatud mitmetähenduslikuna (nt *moor* < erts *mor* 'ema, naine, abikaasa'). Eri nimetuste aluseks on sageli olnud (vana)vanema murdetauust või tema kodukoha, pere jt lähikondsete traditsioon. Mõne uue nimetuse (nt *mamma* ja *papa*) eelistus oli esialgu vähemalt osaliselt tingitud prestiižist, taotlusest sarnaneda jõukate ning haritud inimestega.

Lastevanemate nimetused, mis paljudes keeltes sarnanevad üksteisega struktuurilt ja häälikkoosseisult, arvatakse baseeruvat laste- või hoidjakeelsetel sõnadel. Etümoloogid ei pea kõiki maailma eri nurkades esinevaid sarnaseid sõnu laenusuhtes olevaiks, vaid usuvad, et neid on tekkinud eri keeltes ka omaalgatuslikult laste lalina alusel. Euroopa keeltes leiduvate ema- ja isanimetustega sarnanevad näiteks eesti vasted *nann, nänn, memm, mamma, maama, papa, tata, tätta, ätt, att, taat*. Enamik neist on eesti keeles laensõnad. Nimetused *emme* ja *issi*, millest tänapäeval on kujunenud üldkeele sõnad, pärinevad XX sajandi 2. poole eesti hoidjakeelest. Vanemate kutsumise nimetused on üldiselt küllalt perekesksed, mistõttu võõrastega vesteldes on pigem eelistatud neutraalseid, nn ametlikke kõnetussõnu.

Eesti sõnade analüüs võrrelduna sugulaskeelte ja kontaktkeelte vastetega näitas, et küllalt pika ajaperioodi jooksul murretes kasutatud nimetuste jagamine ametlikeks ja mitteametlikeks on mõneti komplitseeritud. Selle tulemusena puudub ALE ja ALFE kaartidelt rida eesti sõnu, mis naaberkeeltes on esindatud. Nagu siinsetelt kaartidelt näha, on osa neist kuulunud kindlalt mingi murdeala aktiivse sõnavara hulka. Koos teiste keelte materjaliga kaardistatuna pakuks kahtlemata rohkem huvi vähemalt teatud tüvega sõnade levik nii ühe (nt *ema*) kui ka mitme sugulase nimetusena (nt naissoost sugulased). Sõnade häälikulist külge käesolevas kirjutises ei analüüsitud, kuid väärrib tähelepanu, et mõnest nimetusest esineb nii ees- kui ka tagavokaalseid variante (*nänn* ja *nann, ätt* ja *att, tätta* ja *tata*).

Kas variatiivsus seostub sõnade päritoluga või on tegemist lastekeele omapärase ilminguga või mingi muu põhjusega, vajab omaette uurimist.

Kirjandus

- ALE 1976** = Antonius Weijnen, Joep Kruijsen, *et al.* Atlas Linguarum Europae (ALE). Premier questionnaire: onomasiologie, vocabulaire, fondamental. Assen / Amsterdam: Van Gorcum.
- ALE 2014** = Cartes linguistiques Européennes. ALE, Volume I, huitième fascicule. Cartes. (= Academia Română. Institutu de Linguistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti“). Bucharest: Editura Universității din București.
- ALFE** = Atlas Linguarum Fennicarum. Itämerensuomalainen kielikartasto. Läänemeresoome keeleastlas. Ostseefinnischer Sprachatlas. Лингвистический атлас прибалтийско-финских языков. ALFE 2, 2007. Päätoim. Tuomo Tuomi. 2. osan vastaava toimittaja Tiit-Rein Viitso. Toimitus: Anneli Hänninen, Arvo Laanest, Helmi Neetar, Vilja Oja, Seppo Suhonen, Ulla Vanhatalo, Tiit-Rein Viitso, Tuomo Tuomi, Nina Zaitseva. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 800. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 118.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Argus, Reili 2008.** Eesti keele muitemorfoloogia omandamine. (= Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 19.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Ariste, Paul 1933.** Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles. (= Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XXIX3.) Tartu.
- Ariste, Paul 1937.** Mõningaid alamsaksa laensõnu. – Eesti Keel 5, 132–140.
- Ariste, Paul 2010.** Sõnalaenuõbu. Koost. Peeter Olesk. Toim. Iti Vanamõlder. (= Eesti mõttelugu 93.) Tartu: Ilmamaa.
- Brietz, Birgit 2014.** QI: 455 Père, отец, father, Vater, padre, papá. QI: 465 Grand-père, дед (дедушка), grandfather, Grossvater, abuelo, nonno. QI: 467 Grand-mère, бабка (бабушка), grandmother, Grossmutter, abuela, nonna. – Atlas Linguarum Europae (ALE), Volume I, huitième fascicule. Commentaires. (= Academia Română. Institutu de Linguistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti“). Bucharest: Editura Universității din București, 109–198.
- Buck, Carl Darling 1949.** A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A Contribution to the History of Ideas. Chicago, Illinois: The University of Chicago Press.
- Danell, Gideon 1951.** Ordbok över Nuckömålet. (= Estlandssvenskarnas folkliga kultur 2. Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien 27.) Uppsala.

- EES** = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etümoloo-
giasõnaraamat. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EEW** = Julius Mägiste 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch. I–XII.
Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EKMS** = Andrus Saareste. Eesti keele mõisteline sõnaraamat. 1, 1958. Stock-
holm: Vaba Eesti.
- EKSS** = Eesti keele seletav sõnaraamat. 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletus-
sõnaraamatu“ 2., täiend. ja parand. tr. Toim. Margit Langemets, Mai
Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut.
Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss/>.
- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat. I–VI, 1994–2016. Eesti Teaduste Akadeemia
Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasut-
tus. <http://www.eki.ee/dict/ems/>; <http://www.eki.ee/dict/ems/ems.html>.
- Jocić, Mirjana 1978.** Adaption in Adult Speech during Communication with
Children. – The Development of Communication, by Natalie Waterson
and Catherine Snow. London: John Wiley & Son Ltd, 159–171.
- Kluge, Friedrich 2002.** Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 24.,
durchgesehene und erweiterte Auflage, bearbeitet von Elmar Seebold.
Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Kõrgesaar, Helen 2009.** Hoidjakeelele omastest joontest. – Oma Keel 2, 28–37.
- Kõrgesaar, Helen, Airi Kapanen 2015.** Kui lapsega ei räägi üksnes ema: valik
termineid eesti laste- ja hoidjakeele kohta. – Eesti Rakenduslingvistika
Ühingu aastaraamat 11. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-
Maren Sepper. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 177–187.
<http://dx.doi.org/10.5128/ERYa11.11>.
- Lehmann, Winfred Philipp 1986.** A Gothic Etymological Dictionary. Leiden:
Brill.
- Loog, Mai 1991.** Esimene eesti slängi sõnaraamat. Tallinn: Mai Loog.
- Must, Mari 2000.** Vene laensõnad eesti murretes. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Mägiste, Julius 1924.** Paar sõna lastekeelest. – Eesti Keel 1, 1–9.
- Neetar, Helmi 1997.** The way Estonian children addressed their (grand)parents. –
Book of Abstracts. 2nd International Congress of Dialectologists &
Geolinguists. Amsterdam, the Netherlands July 28 – August 1, 1997.
Amsterdam, 101.
- Nirvi, Ruben Erik 1952.** Synonyymitutkimuksia sukulaisnimistön alalta.
(= Suomi 106: 1.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- OFSF** = Ordbok över Finlands svenska folkhäl. IV (kyssa – och), 2007. Red.
Peter Slotte. (= Forskningscentralen för de inhemska språken, Skrifter 1.)
Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, Forskningscentralen
för de inhemska språken.
- Ojansuu, Heikki 1905.** Pieniä lisiä astevaihteluoppiin. – Virittäjä 9 (1), 54–55.

- Pajusalu, Karl 1996.** Eesti hoidekeele kujunemine. – Suomalaisten omaksumista tutkimassa. Toim. Kirsti Toiviainen. (= Turun Yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 53.) Turku: Turun yliopisto, 117–124.
- Pajusalu, Karl 2001.** Baby talk as a sophisticated register: a phonological analysis of South Estonian. – *Psychology of Language and Communication* 5 (2), 81–92.
- Pajusalu, Karl 2010.** Äidin nimityksiä viron murteissa. – Sanoista kirjakieliin. Juhlakirja Kaisa Häkkiselle 17. marraskuuta 2010. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 259.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 329–334.
- Pokorny, Julius 2002.** Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. I-II. 4. Auflage. Tübingen–Basel: Francke.
- Räsänen, Martti 1969.** Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen. (= *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* XVII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Rätsep, Huno 2009.** Mul kogu küla sugulasi täis. – *Oma Keel* 1, 21–33. http://www.emakeeleselts.ee/omakeel/2009_1/OK_2009-1_03.pdf.
- Saareste, Albert 1924.** Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes. I. Analüüs 60 kaardi ja 1 skeemiga. Résumé: Du sectionnement lexicologique dans les patois estoniens. I. Analyse avec 60 cartes et 1 esquisse schématique (= *Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis*. B VI, 1.) Tartu.
- SKES** = Erkki Itkonen, Yrjö H. Toivonen, Aulis J. Joki 1955–1981. Suomen kielen etymologinen sanakirja. I–VII. (= *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* XII, 2. Tutkimuslaitos „Suomen Suvun“ julkaisuja III). Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SMS** = Suomen murteiden sanakirja. 2, 1988. 4, 1994. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36.) Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Valtion painatuskeskus. <http://kaino.kotus.fi/sms/>.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 1–3, 1992–2000. Päätoim. Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Vider, Kadri 1996.** 2–3-aastaste eesti laste sõnavara. – Suomalaisten omaksumista tutkimassa. Toim. Kirsti Toiviainen. (= Turun Yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 53.) Turku: Turun yliopisto, 125–137.
- VMS** = Väike murdesõnastik. II, 1989. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Keele ja Kirjanduse Instituut. Toim. Valdek Pall. Koost. Anu Haak, Evi Juhkam,

- Marja Kallasmaa, Ann Kask, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Aldi Sepp, Jaak Simm, Jüri Viikberg. Tallinn: Valgus. www.eki.ee/dict/vms/.
- Vääri, Eduard 2013 (1953).** Sugulusalane sõnavara läänemeresoome keeltes. Toim. Urmas Sutrop. Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikool. (= Töid antropolooilise ja etnolingvistika vallast 8.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 (1893).** Eesti–saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- ÕS 1976** = Õigekeelsussõnaraamat. Toim. Rein Kull, Erich Raiet. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus. <http://www.eki.ee/cgi-bin/qs76>.
- ÕS 1999** = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Toim. Tiiu Erelt. Koost. Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik, Tiiu Erelt. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2013** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013. Toim. Maire Raadik. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/qs/>.

Sõnavarakogud

EMSUKA = Eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiiv Tallinnas Eesti Keele Instituudis.

SMSA = Soome murrete sõnaarhiiv Helsingis Kodumaa Keelte Keskuses.

Estonian vernacular words for ‘mother’ and ‘father’

VILJA OJA

In 20th-century Estonian dialects, in familiar informal speech, the words *nänn*, *nann*, *eit*, *äidi* (and other variants), *emm*, *memm*, *mamma* (*mammi*), *moor*, and *mutt* (*muti*) were used as synonyms for the standard *ema* ‘mother’, while the words *ätt*, *att*, *taat*, *tata*, *tätä*, and *papa* (*papi*) were used as synonyms for the standard *isa* ‘father’. The oldest of these are *eit*, *emm*, *nänn* ‘mother’ and *ätt*, *taat* ‘father’ along with other variants of these stems. Alongside the older words, also used in 20th-century Estonian were the relatively recent German loans *mamma* and *papa*, which were regarded as snobbish until roughly the middle of the century. In the 1960s, the Estonian caregiver speech forms *emme* ‘mum’ < *ema* and a bit later *issi* ‘dad’ < *isa* began to grow in popularity. Today, these have evolved into nearly standard terms of endearment. The informal names are typically used only family-internally, and therefore neutral, so-called formal terms of address are preferred when talking to strangers.

The concept of ‘parents’ was expressed in the vernacular typically by a coordinate structure, such as *eit ja taat*, *memm ja taat*, *mamma-papa* etc., literally ‘mother and father’. Some of these were used in particular dialect regions, e.g. *nänn ja ätt* in the Mulgi dialect, *emm ning taet* on the island of Saaremaa, *eit ja äit* on Kihnu. The meaning shifts ‘mother’ > ‘grandmother’ and ‘father’ > ‘grandfather’ are connected with the introduction of new words denoting mother and father. The choice of names has also been influenced by the dialect background of the parent or grandparent or the tradition of his/her hometown/region and family. In addition, the meaning of these words has expanded to also cover notions such as ‘lady/man of the house; spouse; old woman/man’. In some cases, polysemous foreign words are borrowed with the polysemy preserved, e.g. *moor* < Estonian Swedish *mor* ‘mother; woman; wife’.

In Estonian, we find the same structures as in many Indo-European and Turkic languages: words for ‘mother’ are often formed from syllables containing the plosive *p* (*b*) or *t* (*d*) and the vowel *a*, while words for ‘father’ have the nasal *m* or *n* instead of the plosive. Some of the words used in Estonian are borrowings, although not all of their origins are clear. Names for parents which resemble one another in structure and phonemic composition in numerous languages not in contact with one another are considered to derive from local child or caregiver language forms. The analysis of Estonian words for ‘mother’ and ‘father’ com-

pared to the equivalents in related and contact languages indicates that the division of longtime dialect words into the categories of “formal” and “informal” is quite complicated and may eliminate interesting opportunities for comparison.

Keywords: words for parents, meaning changes, child and caregiver speech, Estonian dialects

Vilja Oja

eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond

Eesti Keele Instituut

Roosikrantsi 6

10119 Tallinn

Vilja.Oja@eki.ee